

JELIGE: LAL 011

KIZÁRT LEZÁRÁSOK

A LABIRINTUS ÚTJAI ITALO CALVINO MŰVEIBEN

2014. december 11.

TARTALOM

BEVEZETÉS – KIZÁRÁSOK.....	3
I. „ÁSATÁS” – A LABIRINTUS ALAPKÖVEI	
1.1. Definíciós kísérletek, etimológia, tipológia	4
1.2. Labirintus és útvesztő.....	5
1.3. A rizóma	6
1.4. A labirintus mint posztmodern irodalmi motívum	8
1.4.1. A labirintusmetaforától a labirintusépítésig.....	8
1.4.2. Dimenzióváltás és „térbeli forradalom”.....	13
II. „FELTÁRÁS” – CALVINO MINT ÉPÍTŐMESTER	
2.1. „A lét börtöne” – Calvino labirintuselmélete	16
2.2. „Újraírható” sorsok labirintusa – <i>Az egymást keresztező sorsok kastélya</i>	18
2.3. Égig érő labirintus – <i>A láthatatlan városok</i>	22
ÖSSZEGZÉS – LEZÁRÁSOK	24
KÉPMELLÉKLET.....	25
FELHASZNÁLT MŰVEK.....	28

BEVEZETÉS – KIZÁRÁSOK

Úgy érzed magad, mintha az üres lapokkal teletűzdelt könyvben tévedtél volna el, s nem sikerülne kijutnod belőle.

(Italo Calvino: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*)

„Ki itt belépsz, hagyj fel az iránytűvel” – inthetné olvasóit a posztmodern olasz író, Italo Calvino (1923-1985). S voltaképpen ezt is teszi, amikor maga mutatja az irányt, sokszor az általa épített labirintusok felé – a jelen dolgozat éppen ezen labirintusokat vizsgálja.

E kizárás szükségszerű, minthogy a labirintus, metaforikus, avagy megépített változatában végigfut az egész kultúrtörténeten, Thészeusz mítoszától a posztmodern útkeresés tapasztalatáig – talán mert a léthez esszenciálisan kapcsolódó képzeteket idéz: az ókorban termékenységalakzatként tisztelték; vagy azért, mert természetes képződmény is, például barlangrendszerek formájában. Minotaurusz, a szörny birodalma, de az ember önmegismerési folyamatának allegóriájaként is felfogható – az eltévedés, kóborlás, a kiút megtalálása és elvesztése hol a világi élvezeteket/kísértés tereit (keresztény középkor), hol a szerelem kiszámíthatatlanságát (reneszánsz), a világegész modelljét (barokktól a romantikáig) majd széthullását (modernitás) reprezentálja.¹ A labirintus alapvető irodalmi motívum is, melynek elemzése alakíthatja a szövegekkel kapcsolatos felfogásunkat.

Jelen esetben a posztmodern szöveglabirintusra irányul a figyelem – nem pusztán metaforikusan, hanem szövegszervező elvként is. Vizsgálja, hogy a labirintus miért lehet a posztmodern jellemző motívuma a szövegalakítás szintjén is, s hogy miként válik az olvasó kívül-léte, „biztos helye” belül-létté, bizonytalanná, s az olvasás folyamata a fikció erdejében való barangolássá. A dolgozat különbséget tesz labirintus és labirintus között, hogy később árnyaltabban vehesse szemügyre a posztmodern széttört szövegtereit, s ehhez a különféle labirintusértelmezések mellett a térbeli fordulat (Spatial Turn) néhány elmélete is alapként szolgál. Calvino jellegzetesen labirintusszerű művei, *Az egymást keresztező sorsok kastélya*, *Ha egy téli éjszakán egy utazó* és *A láthatatlan városok* posztmodern szövegelméleti hálóban válnak analízis tárgyává, állandó tekintettel a labirintusalkotás különféle „technikáira” (pl. kombinatorika), megjelenésmódjaira, struktúraképző erejére. S végül talán a kérdés is feltehető: kijuthatunk-e még valaha a szöveghálóból, avagy kizárhatóak-e a lezárások.

¹ Molnár Gábor Tamás: *Világirodalom a modernség után*. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 2005. 76. o skk.

I.

„ÁSATÁS”

A labirintus alapkövei

Az ember a labirintus szívében (...) párbajra kényszerül saját magával.

(Paolo Santarcangeli: *A labirintusok könyve*)

1.1. Definíciós kísérletek

A labirintus mintha önmagáért beszélne. Többnyire biztos fogalom és kép él róla a tudatunkban, hiszen minduntalan felbukkannak, hol metaforaként, hol valódi építményként, hol logikai feladványként, vagy éppen személyiségtesztként. Labirintust mindenki rajzolhat, a labirintusból mindenki kijuthat – s mintha ez is lenne a „cél”: bejutni, megmérgettni, majd elérni az egyetlen kijáratot.

Feltételezhetnénk tehát, hogy a labirintus egyszerűen olyasvalami, amin túl szeretnénk jutni – de vajon miért akarunk belekerülni? „Aki átmegy a labirintuson, annak keresztül kell haladnia a sötétség bonyolult, csalóka útján, hogy legyőzze a halált (...) A mélységben ott nyugszik a *nagy anyaméh misztikus ábrázolása s a labirintusé, amelyben az élet nagy vállalkozására kényszerülő ember bolyongani fog*”² – bocsájtja a labirintus útjára az egész emberiséget Paolo Santarcangeli, leírásával ontológiai szintre emelve a fogalmat. A próbatételek kusza szövevényét senki sem kerülheti el, de „az ember, aki kijön a labirintusból, már nem ugyanaz, mint aki oda belépett.”³ Elvontan megközelítve tehát a „mássá” válás, a „megtisztulás”, egy szörny legyőzése vagy éppen önmagunk (tükör) megtalálása a középpontban a fogalom lényegi sajátossága. A logikai fejtörőkben e drámaisággal viszonylag ritkán találkozunk. Az Oxford Dictionary szerint például a labirintus egy bonyolult útvonal sok átjáróval, amelyből vezető nélkül nehéz megtalálni a kiutat, vagy még egyszerűbben: egy építmény, ahol könnyen el lehet veszni.⁴ Ám arra, hogy a fogalom mégsem definiálható ilyen egyértelműen, Santarcangeli is rávilágít, hiszen többféle labirintus létezik, például olyanok, amelyek nem utak láncolataiból képződnek,

² Paolo Santarcangeli: *A labirintusok könyve*. Ford. Karsai Lucia. Budapest, Gondolat, 1970. 57. o.

³ Uo. 183. o.

⁴ The Compact Edition of the Oxford English Dictionary. Oxford, Oxford University Press, 1971.

amelyek nem a különféle átjárók bonyolult hálózatai, amelyekben nem lehet eltéveszteni az irányokat, amelyekből vezető nélkül is meg lehet találni a kiutat, s amelyeknek több kijáratuk van. Az első átfogó labirintustörténeti mű szerzője, W. H. Matthews is rámutat a szótárak egyszerűsítő mivoltára, s hogy a labirintus témáját már eleve valamilyen bűvös aura veszi körül.⁵ Egyed Emese a labirintus következő jelentésszótárakat sorolja fel: irány, helyváltoztatás, elmozdítás, lélekállapot-változás, metaforikus szinten pedig közelítés a kísértéshez, veszélybe kerülés, fordulat, vagyis a segítség megérkezése, mely megmeneküléshez vezet.⁶

1.2. Labirintus és útvesztő

Az értelmező szótárakban gyakran feltűnik az *útvesztő* mint a labirintus szinonimája,⁷ s ez első megközelítésben helyesnek tűnhet. A homályos definíciók ugyanis az eltévedés, a bonyolult utak meglétét hangsúlyozzák, tekintet nélkül arra, hogy eltévedni is sokféleképpen lehet – munkánk számára ez fontos felismerés.

Az etimológia talán segíthetne a kérdés tisztázásában, ha nem lenne maga is tisztázatlan: a labirintus szó az egyiptomi „lapi ro hunt”, vagyis „templom a tó bejáratánál” kifejezésre nyúlik vissza, amely egy Kairóhoz közeli labirintusra utal⁸, a görög „labürinthosz” és a latin „labyrinthus” szó az egyiptomiból vett fordítás. Egy másik levezetés a minószi „labryshoz”, a kettős bárdhoz kapcsolódik, mely a krétai szentélyek jellemző motívuma (Thészeusz mítoszában is megjelenik), ám ezt a megközelítést számos elméletíró megkérdőjelezi, hiszen a bárdot Krétán nem a labrys szóval jelölték, valamint Minotaurus is inkább egy barlangban (labra = vájat, bánya, számos folyosóval) várt „zsákmányára”. Rokonszavai a laurion (ólombánya), laura (bánya, szikla, köves út), labirion (föld alatti vájat), egyenesen a labour (munka) szócsoporthoz.⁹ A „labor” mint „munka”, összekapcsolva az „intus” mint „bent”

⁵ W. H. Matthews: *Mazes and Labyrinths*. In <http://www.gutenberg.org/ebooks/46238>

⁶ Egyed Emese: „A labirintus jelentése – Közelítés régi magyar szövegekhez.” In <http://www.epa.oszk.hu/00900/00979/00021/m01egyed.htm>

⁷ Jiwon Hawn: *Labyrinth, the Shape of the Modern Mind: Kafka, Auster, Borges*. Introduction. In <http://repository.wellesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1143&context=thesiscollection>.

⁸ Lásd Pallas Nagy Lexikona: „a Labirint (eredetileg egyiptomi szó, loperohunt a. m. palota a tó bejáratánál, magyarul régebben tömkeleg, *újabbán és helyesebben útvesztő* (kiemelés tőlem: L.L.), az ókorban tekervényes épületet jelentett, mely nagyobb helyiségeknek (kamaráknak) folyosókkal való összekapcsolásából keletkezett.”

⁹ Paolo Santracangeli: i. m. 52. o. skk.

utótaggal a középkori katedrálisokhoz kapcsolódó elméletben is szerepet játszik¹⁰ – de az „ásatás” közben csak távolodunk egy árnyalt labirintusképtől.

Jelen vizsgálódáshoz érdekesebb a tipológia, még hozzá az az útvonalak száma szerint: ekkor jutunk el ugyanis a *labirintus* és az *útvesztő* közötti különbséghez.¹¹ Előbbi az „egy útvonalú”, vagyis a klasszikus labirintus (1. ábra), amelyben nem lehet eltévedni, bármennyire hosszú és kanyargós legyen is a középpont felé vezető ösvény: itt nem az eltévedésen van a hangsúly, hanem a középpontban található akadály legyőzésén. Utóbbi, az útvesztő már „több útvonalú” labirintus (2. és 3. ábra), amely választak elé állít, zsákutcákat kínál, ahol valóban el lehet veszíteni a „fonalat”: a kihívás a helyes út megtalálásában rejlik, amely elvezet a centrumhoz, vagy csak kijuttat az útvesztőből – a manierizmus előtt ez a típus ismeretlen volt.¹² Ezt a megkülönböztetést a témában irányadó szerzők, mint W. H. Matthews, Paolo Santarcangeli, Kermann Hern, Penelope Reed Doob, J. Hillis Miller vagy Jeff Saward rendszerint meg is teszik¹³ – ám a kép tovább árnyalható.

1.3. A rizóma

Santarcangeli idézett művéhez Umberto Eco írta az előszót, aki a klasszikus labirintus és az útvesztő mellett egy harmadik alaptípusról is szót ejt, nevezetesen a *hálóról*, avagy a *rizómáról*. Eco nem áll ellen a csábításnak, a rizómát irodalmi vonatkozásban magyarázza: olyan *könyvként* képzei el, amelyben minden olvasás felcserélhetné a betűk sorrendjét, s ezzel új szöveget alkotna.¹⁴ A rizómában nincsen belül- vagy kívül-lét, a végtelenségig kiterjed, végtelenül bejárható, hiszen minden pontja minden más ponthoz is kapcsolódik – ez pedig azt jelenti, hogy a „hibás” útválasztások is „megoldáshoz/célhoz” vezetnek, mint például egy adott pontból való eljutás egy bizonyos másik pontba, vagy éppen a lehető legnagyobb terület bejárása, a lehető legtöbb lehetőség feltérképezése (4. ábra).

¹⁰ Lásd még: „A labirintusok misztériuma” In <http://www.vopus.org/hu/gnozis/gnosztikus-antropologia/a-labirintusok-misztériuma.html>

¹¹ Már az etimológia szintjén is: az útvesztő, angolul *maze* valószínűleg skandináv eredetű szó, legrégebbi jelentése a zűrzavar, megzavarodás, rémület, a norvég „mas” kimerítő munkát jelöl – az óangol „*mæs*” kapcsolatban áll az amazed, amaze, amazing szavakkal, s a fogalmat a 14. század végén említik először labirintusként. Lásd W. H. Matthews: *i.m.* Chapter XX.: „Maze Etymology”. In <http://www.gutenberg.org/ebooks/46238>

¹² Demeter Izabella: „Szöveg és labirintus. S. Rushdie, Sátáni versek c. regényének prózapoétikai elemzése.” In http://www.sztanyi.ro/download/NYIRK_2013_1.pdf

¹³ MŰVEIK CÍMÉT BEMÁSOLNI!!

¹⁴ „Il rizoma è come un libro in cui ogni lettura cambi l'ordine delle lettere e produca un nuovo testo.” In Umberto Eco: „Prefazione.” In Paolo Santarcangeli: *Il libro dei labirinti*. Milano, Sperling e Kupfer Editori, 2000. XIII. o.

Eco a *Semiotics and Philosophy of Language*¹⁵ című kötetében tárgyalja először a három típust, s a hálót / rizómát hívja segítségül az enciklopédiák szerkezetének vizsgálatához. S amikor ezt teszi, természetesen utal Gilles Deleuze-re és Félix Guattarira, akik a rizómát mint botanikai terminust (gyöktörzs, föld alatti gyökér, hagyma, gumó) bevezették a filozófiai gondolkodásba, s a *szövegek létmódjával is kapcsolatba hozták* 1976-ban.¹⁶ „Az írásnak semmi köze nincs a jelentéshez, inkább csak a jövődő tájékok földméréséhez, térképének megrajzolásához”¹⁷ – hangzik a szerzőpáros jelmondata, majd három különböző *könyv típus* elhatárolása történik meg. Elsőként a klasszikus, avagy gyökér-könyv, amely a fa bináris, erősen hierarchikus struktúrájára épül, a totalitás igényével; másodszor a modern, avagy hajszálgyökér-könyv, amelyben a főgyökér „elhalt”, s túlburjánzanak a mellégyökök, ahol ismét a „totalitás” érvényesül, csak éppen a ciklikusságban, a körkörösségben. S ekkor lép színre egy harmadik típus: a rizóma.

A rizóma az alábbi irányelvek szerint működik: *a kapcsolódás és heterogeneitás elve*: a rizóma bármely pontjának kapcsolódnia kell bármely más rizómához; *a sokféleség elve*: az „Egység” megszüntetése, a kombinációk lehetősége, *írás* az n–1. dimenzióban, ahol nincs tárgy, sem alany, pusztán határozók, méretek, dimenziók; *a nem-jelentő szakadás elve*: a rizóma bárhol megszakítható, mert újraszervezi önmagát; s végül a *térképrajzolás, képlevonás elve*: a rizómára egyetlen strukturális rendszer törvényei sem vonatkozhatnak, nem reprodukál, hanem térképet rajzol. Esszenciája az alábbi:

A rizóma nem kezdődik és nem végződik, mindig középen van, a dolgok között, köztes-lény, *intermezzo*. A fa leszármazás, a rizóma viszont szövetség, csak szövetség. A fa kikényszeríti a létezés igéjét, a rizóma szövete az „és... és... és...” kötőszó. Elég erő van ebben a kötőszóban, hogy megrázza és gyökerestől kiirtsa a létigét. Hova tart? honnan jön? mire akar kilyukadni? – megannyi hasztalan kérdés.¹⁸

A jellemzők e „lajstroma” alapján erősen úgy tűnik, mintha a rizóma érzékletes leírása lehetetlen volna írással kapcsolatos hasonlatok és metaforák nélkül – s ezzel már a szöveglabirintusok közvetlen közelébe kerültünk.

¹⁵ Umberto Eco: *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington, Indiana University Press, 1986. 80-84. o. Eco más műveiben, például a *From the Tree to the Labyrinth*, valamint a „Széljegyzetek A rózsá nevéhez” címűben is e három labirintustípust különbözteti meg.

¹⁶ Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Rizóma*. Ford. Gyimesi Tímea. *Ex-Symposion*, 1996.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

1.4. A labirintus mint posztmodern irodalmi motívum

Hogy a rizóma egy valódi háború, méghozzá a fa-struktúrák elleni hadviselés kitüntetett fegyvere, az Deleuze és Guattari írásából rögtön kiviláglik – de mi az oka e heves támadásnak? Mit jelent, hogy a „Nyugatnak kivételes kapcsolata van az erdővel és az erdőirtással”?¹⁹ Minthogy szövegünkben már felfedeztük az írás és a rizóma „rejtett” kapcsolatát, valamint Eco fentebbi, rizómát is magába foglaló tipológiáját alkalmazzuk, a kérdés tovább fűzhető: milyen szerepet játszik e történetben a labirintus – *szövegként értve*?

A labirintus az irodalmi szövegek régi szereplője, mítoszát Homérosz (Íliász, Odüsszeia), Ovidius (Átváltozások), Hérodotosz (História), Pilnius (A természet históriája), Vergilius (Aeneisz) is őrzik.²⁰ A labirintus persze lehet a történetek színhelye, vagy létértelmező metafora, megjelenik például Dante, Milton, Blake, Coleridge, Shelley, Dickens mellett a kifejezetten „labirintus-kísértő” zsenik, mint Joyce, Kafka, Calvino” egyes műveiben is.²¹ De hogy a szövegek megjelennek-e labirintusként, s ha igen, miért a modern és posztmodern „labirintus-kísértők” teszik ezt látványossá, ez foglalkoztat itt bennünket.

1.4.1. A labirintusmetaforától a labirintusépítésig

Penelope Reed Doob is utal rá történeti munkájában,²² hogy az irodalmi szövegek labirintus-jellegűek, összeszövődnek, összefűződnek²³; Harold Bloom még azt is hozzáteszi, hogy „minden irodalmi hatás labirintikus”, majd felteszi a kérdést: létezik-e még egy olyan kép, amely a magas irodalmat és az életet úgy olvaszthatná egybe, mint a labirintus? Végül megjegyzi, hogy a retorika, a pszichológia és a kozmológia antikvitását az irodalom képalkotó jellege őrizte meg, méghozzá egy „lélegző, mozgó labirintus formájában.”²⁴ E kijelentések vagy feltevések egy elemi összefüggés gyanúja, amelyet már korábban is megfogalmaztak, avagy „megénekeltek”: Platón lehetett az első, aki a szöveg mint labirintus metaforáját elsőként

¹⁹ Uo.

²⁰ Áttekintést ad ókori szemelvények beválogatásával Paolo Santarcangeli is, lásd Paolo Santarcangeli: *i.m.* „Függelék.”

²¹ Harold Bloom – Hobby Blake: *The Labyrinth*. Blooms Literary Themes, 2009. XV. o. (A továbbiakban: Bloom (2009))

²² Penelope Reed Doob: *The Idea of the Labyrinth from Classical Antiquity through the Middle Ages*. Cornell University, 1990.

²³ Idézi Bloom (2009): XVI. o.

²⁴ Uo. szabad fordítások tőlem, L.L.

használta,²⁵ majd „a középkori poétikában bonyolult és kanyargós, de potenciálisan eredményes lineáris folyamatot és térbeli, művészileg komplex, zavarba ejtő műalkotást jelentett”.²⁶ Ám léteznek olyan korai „szépirodalmi” alkotások is, amelyek e feltételezett mély kapcsolatot a maga konkrétságában, szerkezetileg mutatják fel: ezek természetesen a képversek, kalligramok, melyeknek labirintusábrázolásai leginkább a barokkban voltak divatosak (de már a Kr. u. I. századból is fennmaradtak ilyen alkotások).²⁷ E labirintusszövegek sokszor kígyóként tekerednek (5. ábra), sokszor betűkombinációból rajzolnak mintázatot (6. ábra), elrejtett kezdőbetűvel mintegy a végtelenbe futnak (körkörös, vagy virág labirintusok (7. ábra)), vagy sakktáblaszerűek (8. ábra), számos megjelenése létezik. Érdekes, hogy Arrigo Lora Totino a labirintikus kalligramokkal foglalkozó fejezetének a következő címet adta: „A labirintus mintája és a permutációs vers”²⁸ – amint azt a későbbi fejtegetés is taglalni fogja, a permutáció Calvino szövegalkotásának is kedvelt stratégiája.

Talán tekinthetjük e kalligrammos nyomokat, kísérleteket a posztmodern irodalmi labirintus vizuális rokonainak, mindenesetre a szöveg és a labirintus strukturális kapcsolatának vizsgálatakor szembeszökőek. Szembeszökőek, ugyanis azt állítják, hogy a tér megírható. A labirintus természetes térbeli forma: a szöveggel megbúvó kapcsolata talán akkor képes felszínre törni, ha magát szöveget is térbeli struktúraként fogjuk fel – ha a „tér megírására” azt válaszolhatjuk, hogy az írás is teresíthető.

„A metaforaalkotás iránti ösztön, az embernek ama lényegi ösztöne, amelyet egy pillanatra sem hagyhatunk ki a számításból, mert ily módon magától az embertől tekintenénk el” – írja Nietzsche „A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról” című esszéjében,²⁹ s ennek továbbfűzött gondolatát az 1872/1873-as retorika-előadásai is megfogalmazza: „Önmagában és kezdettől fogva, jelentésére vonatkozóan azonban minden szó trópus (...) a trópusok nem hébe-hóba járulnak a szavakhoz, hanem azok alkotják legsajátabb természetüket.”³⁰ A szöveg térbeli mivolta melletti érvelés szükségszerűen a metaforák

²⁵ A szofisták beszédét elmarasztaló módon jellemezve vele – lásd Demeter Izabella: „Szöveg és labirintus.” In NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK LVII. évf. 2013. 1. szám, 6. o.

²⁶ Espen J. Aarseth: „Ergodikus irodalom.” Ford. Kozma Zsolt. In Replika. 40. 2000. 203-218. o.

²⁷ Arrigo Lora Totino: *The World Shows its Body. The Vicissitudes of the Historical Development of the Visual Element in Poetry from the Alexandrian Period to Contemporary Experimentalism.* In <http://www.uln-late.com/english/history/history.htm> Chapter IX. Lásd még: Dick Higgins: *Pattern Poetry: Guide to an Unknown Literature.* State University of New York, 1987.

²⁸ Arrigo Lora Totino: *i.m.* Chapter IX.

²⁹ Friedrich Nietzsche: „A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról” Ford. Tatár Sándor. In: Athenaeum, 1/3., 1992., 3-15. o.

³⁰ Friedrich Nietzsche: *Retorika.* Ford.: Farkas Zsolt. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei IV.* Pécs: Jelenkor. 1997. 5–49.

működésmódjához irányít – egészen pontosan a szöveg metaforikus természetéhez, amelyről fentebb Nietzsche már megállapította, hogy létének alapvonása. Ez a nézet a metaforafelfogások kiterjesztett formája³¹, amelyet Jacques Derrida is átvesz a filozófiai szövegek létmódjával kapcsolatban.³² Derrida a XVIII. századi nyelvészt, Du Marsais-t idézi meg, amikor arról ír, hogy a metafora metaforája a „kölcson lakóhely”, az „otthonon kívüli lét, mégis még lakóhely, az otthonon kívül, mégis még otthon, amelyben magunkra lelünk, magunkra lelünk.”³³ S ahogyan egy korábbi szöveghelyen írja: „nem mondjuk-e túl gyakran, hogy minden metaforikus kijelentés teresít, amennyiben elképzelhetővé, láthatóvá, tapinthatóvá tesz?” Hogy a metafora térbeli vonását „oly gyakran” említjük, s hogy a térbeli metaforák már a kezdet kezdetétől betolakodnak a nyelvbe³⁴, az az idő kifejezhetőségére is visszavezethető, hiszen csak térbeli / orientációs metaforákkal (három dimenzióval) vagyunk képesek az időről (egy dimenzióról) beszélni.³⁵ Gyáni Gábor is felhívja a figyelmet arra, hogy a metafora egyik legnagyobb forrása a térbeli viszonyítás, sőt, leginkább az emberi testtel kapcsolatos, s annak viszonyáról az őt körülvevő világgal.³⁶

Természetesen itt nem szeretnénk egy metaforaértelmezés-történeti vázlat látszatát sem kelteni, amelyet Arisztotelész *Poétikájáról* göngyölhetnénk fel; a jelen fejtegetés számára a metafora bizonyos elméletei kizárólag azért lényegesek, hogy általuk a szöveg elemi térbeliségéhez, s ezáltal labirintusszerűségének magyarázatkiérletéhez jussunk. A szöveg térbelisége persze, egy újabb orientációs metaforával élve, talán *közhelynek* számít, de a posztmodern labirintus vonatkozásában új vetületet kaphat. Schmal Róza is rámutat, hogy a téri jelleg mindig jelen volt az irodalmi művek elemzésében, de pusztán háttérként:³⁷ ebben jelentett

³¹ A metaforával (...) kapcsolatban a különféle elméleti vizsgálódások kezdettől fogva két jól elkülöníthető álláspont köré csoportosíthatók. Az egyik megközelítés szerint a metafora a nyelvhasználat különleges formája. (...) A másik nézet a trópusképzést a nyelv eredendő, konstitutív sajátosságaként deklarálja, azaz a retorikusságot általában mint a nyelv univerzális elvét határozza meg.” Lásd Horváth Kornélia: „A szó mint metafora. A retorika, jelelmélet és nyelvelmélet összefüggéséről.” In <http://www.vilagossag.hu/pdf/20040419120214.pdf>

³² Jacques Derrida: *A fehér mitológia. A metafora a filozófiai szövegben*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei V.*, Pécs, Jelenkor, 1997. 33. o.

³³ Uo. 74. o.

³⁴ W. J. T. Mitchell: *Spatial Form in Literature: Toward a General Theory*, 541. o.

³⁵ Példák az idő térbeli kifejezésére Szamarasz Vera Zoé tanulmányából: a) A születésnapom karácsony előtt van. b) A két ünnep között síelni megyek. c) 6 óra körül jönnek a burkolók. d) Másfél órán át/keresztül telefonáltam. e) Fél év alatt megtanultam japánul. f) Nem kaphatnék egy közelebbi időpontot? g) Öt percen belül megérkezik Michael Jackson. h) Remélem időben megkapod a csomagot. Lásd Szamarasz Vera Zoé: „Az idő téri metaforái: A metaforák szerepe a feldolgozásban.” In *Világosság*, 2006/8-9-10., 99-109. o.

³⁶ Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat és várostörténet.” In <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3635.html> Lásd még Schmal Róza: *Városmetaforák*. DLA értekezés, MKE 2013. http://doktori.mke.hu/sites/default/files/doktori/Schmal%20R%C3%B3za%20disszert%C3%A1ci%C3%B3%202013_0.pdf

³⁷ Schmal Róza: *i.m.*

fordulatot Joseph Frank tanulmánya, a „Spatial Form in Modern Literature”.³⁸ Frank itt egyfajta irodalmi térbeli „fordulatot” sejtet a modern irodalomban, amikor azt állítja, hogy – a Harold Bloom által „labirintuskísértőnek” nevezett – Joyce, valamint T. S. Eliot és Ezra Pound művei kifejezetten „térbeliek”. Ez azt jelenti, hogy e szerzők megtörik a történet *linearitását*, a cselekményvezetés folyamatos egymásutániságát, vagyis az időt, s mindezt az egyidejűséggel és a töredezettséggel váltják fel. Ezt a feltevést W. J. T. Mitchell azzal árnyalja, hogy a térbeliség „minden kor és minden kultúra irodalmi tapasztalatának és interpretációjának alapvető vonása”³⁹, de ezzel párhuzamosan azonban bevezeti a térbeliség négyes felosztását. Első szintje a sorok egymásutánisága a szövegben,⁴⁰ a második az olvasó belső térképzete a szöveg ábrázolta világ befogadásakor, a harmadik szint a szövegben lévő szekvenciákra, a cselekmény mozgására utal, arra a térre, amelyet az olvasó olvasás közben „bejár” (az időbeli mozgás térképe), a negyedik pedig a „jelentés” tere, amelyet az olvasó a „megértéskor” pillant meg.⁴¹

Valahol e négyosztatú univerzumban, méghozzá a radikálisabb szinteken (2-3.) a posztmodern szöveglabirintusokat is elhelyezhetjük. Maga a labirintus, vagyis az útkeresés, kiútatlanság, elveszettség-tapasztalat, amely természetszerűleg az urbanizáció, a metropoliszok térnyeréséből teremődik újjá⁴², metaforikus értelemben is posztmodern alapmotívum,⁴³ de emellett talán megjegyezhető, hogy e modernitás *utáni* szövegek olykor nemcsak a labirintusról „szólnak”, hanem labirintussá is „válnak”,⁴⁴ s olvasójukat is a benne való barangolásra „szólítják fel”. Azaz nemcsak hangsúlyossá válik bennük a tér szerepe, hanem mintha önnön térbeliségüket is vinnék színre. De milyen is ez a tér? S ezzel visszajuthatunk Deleuze és Guattari fa-struktúra elleni háborújához: talán *rizomatikus*.

Hogy a rizóma a labirintusok harmadik típusát jelenti, s hogy vonatkoztathatjuk a posztmodern szöveg és térfelfogásra, annak az igényét implikálja, hogy a klasszikus labirintus és az útvesztő kategóriáját is jobban megvizsgáljuk a szövegek tekintetében. Espen J. Aarseth

³⁸ Joseph Frank: „The Sewanee Review” Vol. 53, No. 4 (Autumn, 1945), 643-653. o.

³⁹ W. J. T. Mitchell: *i.m.* 541. o.

⁴⁰ Uo. 551. o. skk.

⁴¹ Ernst Cassirer szerint akkor értünk meg valamit, ha térhez tudjuk kapcsolni, vagyis ha *megpillantjuk az értelmet*. „A külvilághoz való viszonyunk, amennyiben az a szem számára létezik, elsősorban a térről és a formáról alkotott képzeten és ismereten alapul. Enélkül a külvilágban való orientáció teljességgel lehetetlen.” Lásd Ernst Cassirer: „Mitikus, esztétikai és teoretikus tér.” Vulgo 1999/1.

⁴² Jiwon Hawn: *i.m.* In <http://repository.wellesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1143&context=thesiscollection>.

⁴³ Lásd Molnár Gábor Tamás: „Az útvesztő mint posztmodern irodalmi motívum” című fejezet In Uő: *Világirodalom a modernség után*. Budapest, Hatágú Síp, 2005.

⁴⁴ „Elbeszélés, ami utánozza az útvesztő szerepét.” Lásd Molnár Gábor Tamás: *i.m.* 85. o.

azt állítja, hogy a reneszánszban a labirintus fogalmát a vizuális művészetekben és az irodalomban is a több útvonalú paradigmára redukálták,⁴⁵ vagyis megfakult a klasszikus, egy útvonalú labirintus hagyománya. Tehát a „szöveg mint labirintus” metaforája alatt valójában szöveg mint *útvesztő* kell értenünk, de további következmény, hogy az útvesztő egyeduralmával annak a lehetősége is megszűnt, hogy a labirintus kifejezhesse a linearitást – ahogyan a klasszikus, egy útvonalú típus kifejezhette volna. Amikor tehát a szöveg labirintus jellegéről ejtünk szót, a szöveg linearitása elleni „küzdelem” is megnyilvánul, hiszen a labirintus alatt „a „szerteágazó utak” borgesi struktúráját értjük, a lehetséges útvonalak őrzítő sokaságát, amelyek ezerfelé vezetnek, de sohasem közvetlenül a célunkhoz.”⁴⁶ Ez azonban egy másik küzdelem, Deleuze és Guattariétól eltérő – az útvesztő talán a tanulmányukban ismertetett „hajszálgyökér-könyvvel” társítható, „amelyre előszeretettel hivatkozik modernitásunk.”⁴⁷ Ahogyan fentebb vázoltuk, itt a főgyökeret a mellékgyökerek elburjánzása *helyettesíti* – s ha ez így van, e struktúra voltaképpen még mindig a teljességre és a linearitásra törekszik, csak más módszerekkel.

A szériákat sokszorosító, vagy a sokféleséget növelő modern módszerek például a linearitás irányában hatnak, míg a totalitás egysége egy másik dimenzióban, a kör, illetve a ciklus dimenziójában érvényesül. Minden esetben, ha a struktúra sokféleséget fogad be, növekedését a kombinációs törvények csökkenése kompenzálja. (...) Joyce „többtöví” szavai ténylegesen csak akkor törik meg a szónak, vagy még inkább a nyelvnek a lineáris egységét, ha a mondat, a szöveg vagy a tudás körkörös egységét tételezik.⁴⁸

Vagyis látszatsokféleségről van szó, amely nem szakít a bináris gondolkodással, Joyce az útvesztőket kísérti, s nem a labirintusokat általában, Deleuze és Guattari pedig a rizómát egyértelműen a posztmodern lét alapvonásának tekinti. A bináris oppozíciók eszméje ugyanis, amelyre az „egész nyugati kultúra épül”, és amelynek egyik fő reprezentánsa a modernitásban Ferdinand de Saussure nyelvészete, nem érvényesek a posztmodern világban, amely „elveszítette karógyökerét, támaszát, [ahol] már a szubjektum sem képes dichotómiák gyártására (...) A világ kaotikussá vált.” Ezt a káoszt láttatja a szöveg- rizóma, amikor megtöri az időt és terekké változtatja.

⁴⁵ Espen J. Aarseth: *i.m.*

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Deleuze-Guattari: *i.m.*

⁴⁸ Uo.

1.4.2. Dimenzióváltás és „térbeli forradalom”

E terek, amelyekben a rizomatikus labirintusok, s Italo Calvino „építményei” is léteznek, s amelyeket maguk is alakítanak, megkívánják, hogy a „posztmodern” néhány, e labirintusosság szempontjából alapvető jellemzőjét közelebből is megfigyeljük, melyekre a fentekben Deleuze és Guattari is utalt. Hogy miért vált a világ egyszerre kaotikussá, „karógyökér-nélkülivé”, miért lépett fel a nagy elbeszélésekkel szembeni bizonytalanság⁴⁹ és kritika, a mini-narratívákra való széttöredezettség, a virtualitás, a másolatok és szimulákrumok uralma⁵⁰, a művek passzív befogadása helyetti aktivitás / részvétel (és a befogóból lett felhasználó, avagy fogyasztó), az eltérő preferálása az „eleve” adotttal szemben, a mélység kutatása helyetti felszínen maradás, s a szubjektum „halála”, Frederic Jameson és Jean-Francois Lyotard szerint is leginkább a technikai átalakulásokban, például a számítógép, az információátvitel eszközeinek berobbanásában érhető tetten a világháború és a hidegháború hatása mellett, melyeknek következtében az ember elidegenedik a saját világától. Irányadó, hogy Jameson a modern és posztmodern különbségét a kapitalizmus különböző megjelenési formáival magyarázza, amikor a modern kort a „belső égésű motorokkal” a monopolkapitalizmushoz, a posztmodernt pedig a fogyasztói kapitalizmushoz rendeli.⁵¹ Lyotard a számunkra érdekes irodalmi következményekről így ír:

Az elbeszélőfunkció elveszti működtetőit: a nagy hőst, a nagy veszélyeket, a nagy utazásokat és a nagy célt. Szétoszlik az elbeszélő, és egyben denotatív, előíró, leíró stb. nyelvelemek felhőiben. (...) Különböző nyelvjátékok vannak – ez az elemek heterogenitása. Ezek csupán mozaikszerűen hoznak létre intézményeket – ez lokális determinizmus.⁵²

Deleuze és Guattari „fa-vágása” ebben a kontextusban már közelebb kerül, vagyis hogy a (posztmodern) gondolkodás nem fa jellegű, s ez az írás szintjén úgy jelenik meg, hogy a

⁴⁹ Jean-Francois Lyotard: „A posztmodern állapot.” In Jürgen Habermas – Jean-Francois Lyotard – Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég, 1993. 8. o.

⁵⁰ „A szimuláció legszebb allegóriájának Borges meséjét tarthattuk, amelyben a Birodalom kartográfusai oly részletes térképet rajzolnak, hogy az végül pontosan lefedi az egész területet, ám a Birodalom hanyatlása egyre jobban elrongyolja s tönkreteszi e térképet, és csak néhány foszlányát mentik meg a sivatagban. Íme, e romba dőlt absztrakció metafizikai szépsége, amely a Birodalom nagysága feletti görögről tanúskodik, és szétmállik, mint egy dög, visszatérve a föld anyagába, némiképp hasonlóan képmásnak és valóságosnak öregkori összekeveredéséhez. E mese számukra már a múlté, és már csak a másodrendű szimulákrumok diszkrét bájával rendelkeznek.” Lásd Jean Baudrillard: „A szimulákrum elsőbbsége.” In Kiss Attila - Kovács Sándor ... (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged: Ictus, 1996. 161-193. o.; Zygmunt Bauman: *The Postmodern Ethics*. Wiley-Blackwell; 1 edition (December 8, 1993); A modern és a posztmodern különbségéről Mary Klages áttekintő vázlatot ad: Mary Klages: *Literary Theory: A Guide for the Perplexed*. Continuum Press, January, 2007.

⁵¹ Fredric Jameson: *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest, Noran Libro, 2010.

⁵² Jean-Francois Lyotard: i.m. 8-9. o.

„mondatok eltartanak egymástól és szétszóródnak, vagy pedig összeütköznek és együtt élnek; a betűk, a tipográfia pedig táncolni kezd.”⁵³ Mint írják, ez a rizomatikus írás példája. A linearitás illúziója tehát összeomlik, ugyanis a „fejlődés” (vagyis időbeli kiterjedés) gondolata pusztán mese, amelyet e mese önkényes szerzője talál elénk.⁵⁴ S minthogy a szubjektumban magában rendul meg a bizalom, abban, hogy az ember bármiről is biztosat állíthat, ezt a „mesét” nem fogadhatjuk el – nem fogadhatjuk el a láncolatok, a totalitás illúzióját. Ekként juthatunk el a fragmentált világhoz, a széttört terekhez, a biztos középpont nélküli, heterogén és mellérendelő (vagyis térbeli) világhoz. S e tér előretörését „Michel Foucault nyomán”⁵⁵ az úgynevezett „térbeli fordulat” (spatial turn) névvel is illethető.

Jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, a mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük. Olyan pillanat ez, úgy hiszem, amelyben a világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára.⁵⁶ (...) úgy látom, hogy a tér körül manapság jóval több izgatott sürgés-forgás tapasztalható, mint az idő vonatkozásában; az idő alighanem csupán a térben megoszló elemek elrendeződésének egyik lehetséges módja.⁵⁷

Nem nehéz felismerni a rizómát e sorok „között”. Michel Foucault egy másik írásában, *A tudás archeológiájának* bevezetőjében pedig egyenesen arról értekezik, hogy az írás gyönyörűségét éppen a labirintuskészítésben (ríózmá) leli meg, amelyben kalandozni lehet, s föld alatti járatokat nyitni.⁵⁸ A fordulat másik alapvető teoretikusa Henri Lefebvre arról tudósít, hogy

1910 körül a biztos tér összetört. (...) Annyi megrázkódtatás, annyi csapás érte, hogy (...) az eukleidészi és a perspektivikus tér mint referenciarendszerek megszűntek, együtt olyan korábbi ’közhelyekkel’, mint a város, a történelem, az apaság, a zenei tonalitás, a hagyományos erkölcs stb., valóban döntő pillanat ez.⁵⁹

⁵³ Deleuze-Guattari: *i.m.*

⁵⁴ Zygmunt Bauman: *i.m.*

⁵⁵ Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat és várostörténet.” In <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3635.html>

⁵⁶ Michel Foucault: „Eltérő terek”. Ford: Sutyák Tibor. In Uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin Betűk, 1999. 147. o.

⁵⁷ Uo. 149. o.

⁵⁸ Michel Foucault: „A tudás archeológiája.” Ford. Perczel István. Budapest, Atlantisz, 2001, 27. o

⁵⁹ Henri Lefebvre: *Production of Space*. (Trans.: Donald Nicholson-Smith) Blackwell, London, Oxford, 1974/1991, I/11, 25. o. Süli-Zakar Szabolcs kéziratos fordítása. Lásd még Süli-Zakar Szabolcs: *A térfelfogás tudományos és kortárs művészeti aspektusai a tércentrikus emlékművekben*. DLA- értekezés, 2014. In http://doktori.mke.hu/sites/default/files/doktori/Dla_dolg%20Suli_Zakar%20Szabolcs_web.pdf

A „fordulat” legalapvetőbb, és Italo Calvino labirintusainak szempontjából lényeges mozzanata tehát a térbeli létezés hangsúlyozása, az a posztmodern „dimenzióváltás”⁶⁰, amely az egymásutániságból az egymásmellettségbe való átfordulással jellemezhető. A posztmodernnek nevezett alkotói eljárások, amint azt látni fogjuk Calvino szövegépítési technikáiban, mélységesen átítatódnak ezen filozófiai-szellemi-kulturális gondolatirányokkal, ezért műveinek labirintusközpontú elemzéséhez elengedhetetlen az elméleti háttérre való kitekintés. Különösen Calvino esetében igaz ez, aki egyfajta „poeta doctusként” nemcsak a szépirodalom keretein belül, hanem teoretikusként is alakította e kérdéseket. Ahogyan *Amerikai előadás*aiban megjegyzi, „írói munkámban kezdettől fogva arra törekedtem, hogy a szellemi áramkörök villámgyors mozgását kövessem, azaz térben és időben távoli pontokat fogjak be és kössek össze”.⁶¹ Heideggerrel szólva a művészet tere, jelen esetben Calvino egyes szövegei nemcsak a terekről „szólnak”, hanem ők maguk a terek⁶² – hipotézisünk szerint a rizomatikus labirintus értelmében.

⁶⁰ „Mondani sem kell, [a térbeli fordulat] közvetlen kapcsolatban áll a posztmodernként tudatosított szellemi-kulturális és tudományos fejleményekkel. Lásd Gyáni Gábor: *i.m.*

⁶¹ Italo Calvino: *Amerikai előadások. Hat feljegyzés az elkövetkező évezred számára.* Ford. Szénási Ferenc. Budapest, Európa, 1998, 63. o. (A továbbiakban: *Amerikai előadások.*)

⁶² Martin Heidegger: „A művészet és a tér.” In Uő, „...*Költőien lakozik az ember...*” Válogatott írások, T-Twins/Pompeji, Bp., Szeged, 1994, 211-219.

II.

„FELTÁRÁS”

Calvino mint építőmester

Azt szerettem volna elmondani, hogy vonzódok a geometrikus formákhoz, a szimmetrikus alakzatokhoz, a sorozatokhoz, a kombinatorikához, a számarányokhoz.

(Italo Calvino: *Amerikai előadások*)

2.1. „A lét börtöne” – Calvino labirintuselmélete

„Mi mások vagyunk mi, mindannyian, mint tapasztalatok, ismeretek, olvasmányok, képzeletvilágok kombinatorikái?”⁶³ – hangzik az *Amerikai előadások* végén, mintegy csattanóként: ez az a mű, amely Italo Calvino teoretikus oldalát öt oldalról, öt, amerikai egyetemeken tartott irodalmi előadás formájában villantja fel. Ám magának a gondolkodói pályának is irányadó gondolata sűrűsödik e költői kérdésben, amely az író kivételes interdiszciplináris érdeklődésének megnyilvánulása.

Lehet csattanó e fent idézett felkiáltás, ugyanis a kombinatorikusság itt emberi létmódként jelenik meg, s Calvino már nem pusztán az irodalmi művekre vonatkoztatja, ahogyan azt korábban, 1967-es „Cibernetica e fantasma” című esszéjében megteszi.⁶⁴ Ebben az írásban a narratíva mint kombinatorikus játék jelenik meg,⁶⁵ melynek alapja az a strukturalista gondolatmenet, miszerint ha például Vlagyimir Jakovlevics Propp képes volt visszavezetni a teljes orosz népmesekincset egyetlen struktúrára, abból az következik, hogy minden nyelv és minden elbeszélés véges számú elemből, szinte végtelen kombinációs lehetőségéből épül fel.⁶⁶ Innen már egyenes út vezet ahhoz a kombinációs szövegszerkesztési eljáráshoz, amely Calvino legkedveltebb sémáinak egyike. Az említett esszében még szót ejt a folyamatosság megtöréséről, mely voltaképpen a kombináció gondolatával nem is fér össze, majd a „szerzőről” értekezik, akinek „háttérbe” kell vonulnia – vagy inkább olyan géppé válnia, aki a

⁶³ Italo Calvino: *Amerikai előadások*. 152-153. o.

⁶⁴ Italo Calvino: „Cibernetica e fantasma”. In Uő.: *Una pietra sopra*. Torino, Einaudi, 1980. 164-181. o.

⁶⁵ Uo. 166. o.

⁶⁶ Uo. Interpretációját adja még Szénási Ferenc, lásd: Szénási Ferenc: *Italo Calvino*. Budapest, Osiris-Századvég, 1994. 124. o.

kombinációk révén szövegeket gyárt. E gondolatot viszontláthatjuk az *Amerikai előadások* lapjainak „Képszerűség”-fejezetében: „A költő agya és döntő pillanatokban a tudós agya is képzettársításokkal dolgozik (...) A fantázia afféle számítógép, amely sorra veszi az összes lehetséges kombinációt, s kiválogatja azokat, amelyek megfelelnek egy célnak.”⁶⁷ A „Sokrétűség”-rész pedig arról értekezik, hogy végtelen számú paralell világ létezik, s hogy az elbeszélés mindezt úgy manifesztálja, ha a „lehetőségek hálójává” válik, vagyis ha a nyelvi tömörség találkozik a végtelen lehetőséggel.⁶⁸ A „Cibernetica e fantasma” esszé végén a kombinációs jelleg érdekes módon a labirintussal is összekapcsolódik – ám tudjuk, hogy köztük is a háló / rizóma struktúrája feleltethető meg e térbeli szövegkombinációknak.

Calvino érdeklődése a labirintusok iránt már 1962-ben, a „La sfida al labirinto” című írásában is megmutatkozik, igaz, ekkor egyfajta programadó írásként leginkább a XX. századi „ipari forradalmak” antihumánus mivoltát értve alatta, amellyel fel kell venni a harcot – s ezt az irodalomnak kell magára vállalnia, méghozzá azzal, hogy felrajzolja a labirintus lehető legrészletesebb térképét”.⁶⁹ A labirintus itt ugyan nem a szöveg létmódjának metaforája, mégis jelzi a kép jelentőségét a korban. Emellett fontos tény, hogy Calvino ezt az elidegenedett teret Alain Robbe-Grillet *Útvesztőjére* vonatkoztatja, amely a radikális francia új-regény nyitányának tekinthető – egyfajta „regényforradalomnak”, amely kiiktatja a mindentudást színlelő hierarchikus regényíró (biztos középpontot), hiszen az ember csak bizonyos nézőpontokból szemlélheti a világot. A regény szerkezeti megújítása jelentkezik a „szerző halálából” következő szerző-mű-befogadó-struktúra demokratizálódásban, a non-linearitásban, és kombinatorikai lehetőségekben,⁷⁰ melynek hatása Italo Calvino műveiben vitathatatlan – a kérdés, hogy miként nyer teret.

⁶⁷ Italo Calvino: *Amerikai előadások*. 114. o.

⁶⁸ Uo. „Sokrétűség”-fejezet. 127-153. o.

⁶⁹ Italo Calvino: „La sfida al labirinto”. In Uő.: *Una pietra sopra*. Torino, Einaudi, 1980. 97. o.

⁷⁰ Lásd bővebben Alain Robbe-Grillet, *A holnap regényének egyik útja; Természet, humanizmus, tragédia, Új regény, új ember = A francia „új regény”*, 2. k., szerk. Konrád György, Európa, Budapest, é. n., 60-102.; H. Szász Márta, *Robbe-Grillet, Alain: Útvesztő* = Uő., *A modern regény mesterei*, Bp., Tankönyvkiadó, 1981, 108-127.; Szabó Ede, *Az „új regény” kvantumugrása*, Új Írás, 1970/03/01, 122-125.; Janisch Attila, *Útvesztő objektív megvilágításban*, Filmvilág, 2008/ 05, 28-33.;

2.2. „Újraírható” sorsok labirintusa

Az egymást keresztező sorsok kastélya

Italo Calvino legelső kombinatorikusnak tekinthető elbeszélése *Az egymást keresztező sorsok kastélya* 1969-ből. Ebben a könyvben „amolyan fantázia-ikonológiával kísérleteztem”,⁷¹ írja Calvino, majd hozzáteszi, hogy írói módszere általában a kép lefordítása a szöveg nyelvére – vagyis a kép szövegtérré változtatása, s mint látni fogjuk, e művére ez fokozottan igaz.

Struktúrájáról rögtön elmondható, hogy két nagy egységre tagolódik, *Az egymást keresztező sorsok kastélyára* valamint *Az egymást keresztező sorsok fogadójára*. A mű rövid szövegek összekapcsolódása, voltaképpen novellafüzér, ahol a két fő részhez nyolc-nyolc írás kapcsolódik. A permutáció azonban nem itt kezdődik. A „cselekmény” tere egy varázslatos erdei kastély, majd fogadó, ahol utazók, lovagok, dámák térhetnek nyugovóra – a társaság abban leli szórakozását, hogy „elmesélik” egymásnak életútjaikat – hang nélkül. Egy bűbáj hatására mindenki megnémul, ám a helyzetet egy pakli Tarot-kártya megmenti – az utazók ennek segítségével beszélnek önmagukról, vagyis a 78 kártyalap képei válnak a kommunikáció egyetlen színterévé. A soron következő szereplő kiválaszt egy kártyát, amellyel „azt akarja mondani én”, majd az egymás mellé helyezett többi kártya segítségével kirakja önnön történetét. (9. ábra)

Az alapszituáció felvázolása elengedhetetlen, hiszen ez nyitja meg a mű előtt a kombinációs teret, ahogyan az bevezető passzus alapján olvashatjuk: a kétértelműség, az esetlegesség terét. Vagy éppen bizonyos szövegelméletekét – a „főhős”, aki E/1-ben beszél hozzánk, egyúttal *értelmezi* is a többi szereplő „kártyalabirintusait”, csak az ő „hangját halljuk”, csak az ő szemüvegén „látjuk” a kártyalapokból kibontakozó történeteket. Ám interpretációja egyúttal azt is jelenti, hogy a narrátor a többi szereplő meséjének ő lesz *első számú befogadója* is – vagyis eljátssza az olvasó szerepét, míg a kirakóskészítő „kártyavető” történetmesélő – ha hang nélkül is – de elbeszélő marad. Mindennek háttérében meghúzódik Roland Barthes posztstrukturalista gondolkodása, akit Calvino egyébként személyesen ismert: egyértelműnek tetszik, hogy itt a „zsarnoki szerző” haláláról van szó: „az írás lerombol mindenféle hangot, minden eredetet (...) a nyelv beszél, nem a szerző. (...) A Szerző eltávolítása... tetőtől-talpig átformálja a modern szöveget.”⁷²

⁷¹Italo Calvino: *Amerikai előadások*. 118. o.

⁷²Barthes, Roland: „A szerző halála”. Ford. Babarczy Eszter. In uő: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 1996. 50-55.

Ezen posztmodern átformálás, amint fentebb hosszasan fejtegettük, a szöveg és labirintus kapcsolatát hozza közelebb, amennyiben az irodalmi szövegekben a hierarchia, a biztos középpont, a „gyökér”, vagyis a nagybetűvel írt Szerző iktatódik ki – „Az írás ma az áldozathoz és magának az életnek a feláldozásához kapcsolódik... Míg régen a műnek az volt a feladata, hogy halhatatlanságot teremtsen, most kivívja az ölés jogát”,⁷³ és ebben jelen van a „pluralizmus”, a szétesettség, az anarchia, a non-linearitás következménye. Valamint e jelenség az aktív olvasó „megteremtését” is implikálja, aki a szöveget nem pusztán kívülről szemléli, hanem mintegy alakítja. Vagyis egy olyan típusú olvasó, aki nem kerül egy alacsonyabb hierarchikus viszonyba az szerzővel szemben, de ezzel együtt el is veszíti „biztonságos” pozícióját, kívülállását a szöveg terén – bevonódik, játékosá lesz, szerzővé lép elő. A szerző-mű-befogadó hármas átstrukturálódását jelenti tehát ez az átformálódás, hierarchikus, időbeli viszonylatokból mellérendelés, egymásmelletti alakul ki. Egyfajta dimenzióváltás, avagy térbeli fordulat. A kiterjedésben létező szöveg(hálózat) megidézhetheti akár Maurice Blanchot *Irodalmi terét* is:

A türelmetlenség a történetet a végkifejlet felé siettet, még mielőtt az minden irányban kibontakozhatott volna, még mielőtt kimeríthette volna a benne rejlő idő mértékét, igazi teljességgé emelhetné volna a meghatározhatatlant, ahol minden igaztalan mozzanat, minden akár egy kicsit is hamis kép megingathatatlan bizonyossággá változhat majd. Lehetetlen feladat, olyan feladat, mely – ha végsőkéig beteljesedett – megsemmisítené magát az igazságot, ami felé törekszik, ahogyan a mű is összeroskad, mielőtt megérinti azt a pontot, ami az eredete.⁷⁴

Minthogy az egymást keresztezett, jobbról-balra, balról jobbra, alulról felfelé, felülről lefelé olvasható kártyalapok alkotják tehát az elbeszélő nyelvet, amely kártyák több alkalommal is felhasználhatóak. S mindezzel máris kombinációs lehetőségeket villant fel, amelybe nem lehet nem beleérteni Calvino eszméjét a véges számú elem kimeríthetetlen variációjáról, melyet az irodalmi mű létmódjával kapcsolatban állít, valamint az ezzel összefüggő szerző mint gép gondolatát. Barthes ismét idekíváncsozik, aki kijelenti, hogy az írónak nem maradt más, mint hogy újrarendezzen, újrakombináljon, variációkat hozzon létre: vagyis hogy az alkotókat a kombinátorok váltják fel. „Tudjuk most már, hogy egy szöveg nem szavak egyetlen vonalra

⁷³ Foucault, Michel: „Mi a szerző?”. Ford. Erős Ferenc és Kicsák Lóránt. In Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin betűk, 1999. 119–147.

⁷⁴ Maurice Blanchot: *Az irodalmi tér*. Budapest, Kijárat, 2004. 58-59. o.

illeszthető sorozata (...) hanem sokdimenziós tér, amelyben sokféle írás verseng és fonódik össze. (...) Az írás terét bejárni kell”.⁷⁵ Itt tehát a térbeliség egy újabb szintjén vagyunk.

Egy következő lépcsőfok a belső hivatkozások rendszere, amely szintén következménye annak, hogy a kártyalapok újra felhasználhatóak. Ez azt jelenti, hogy a tizenhat történet, amely egymás mellé helyezett kártyalapokon „reprezentálódik”, összefügg egymással, vagyis a történetek közös elemei linkeket hoznak létre, lehetőségeket adnak a szöveg mátrixhá formálódásához, új ösvényeket nyitnak az értelmező / befogadó előtt. Létrehoznak egy vibráló, rizomatikus teret, amely a végtelenségig kiterjeszthető, ahol minden pont kapcsolódik minden másik ponthoz, vagyis a tér bármely pontja elérhető.

A pluralitás már a címben is megjelenik, hiszen létezhet egy szó szerinti és egy figuratív jelentése is: előbbi értelemben az utazók életfonalai egymást keresztezik, hiszen találkoztak a kastélyban / fogadóban (közvetlen struktúra), utóbbi értelmében pedig megjegyezhető, hogy a kártyalapok is egymást keresztezik, ám ezek pusztán ábrázolják, csak megjelentik a sorsokat (közvetett struktúra): e reprezentáció vonja el, absztahálja a „történetet”, vagyis teremti meg a lehetőségét a végtelen értelmezhetőségnek, a „produktív” félreértéseknek: egy olyan térnek, amelyben a hiba is teremtő aktussá lesz. Umberto Eco a rizóma természetének fejtegetésekor pontosan ezt a jelleget emelte ki: ellentétben a labirintus más típusaitól, a „hibás” útválasztás is „megoldáshoz/célhoz” vezet. Barthes *S/Z*-jében mintha hasonló érvrendszer bontakozna ki:

Az ideális szövegben számos és sokrétű hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játéktérrel egymással, hogy egyik sem képes elfedni a másikat. Ez a szöveg a jelentők galaxisa; nincs kezdete, reverzibilis, több bejárattal rendelkezik, melyek közül egyik sem nyilvánítható nyugodt szívvel főbejáratnak. A szöveg által mozgósított kódok a *végtelenbe vesznek*, eldönthetetlenek... a nyelvek végtelenségén alapul.⁷⁶

Az elemek, amelyekből az „elbeszélés” felépül, természetesen maguk is változékonyak, nem képviselnek rögzített értelmet, instabilak, és kontextusfüggőek (akár Jacques Derrida dekonstrukciójára is gondolhatunk), tehát egymással való viszonylatukban nyerik el pillanatnyi jelentésüket. S ezen időleges jelentés maga is inog, hiszen az elbeszélő pusztán az intuícióira, asszociációira hallgat egy-egy kártyatörténet „megfejtésekor”. Mintha egy körkörös labirintus közepébe lennénk ágyazódva, ahol a különböző szintek a nem-értés fokozatait jelölnék – mintha Barthes *A műtől a szöveg felé* című írását követve ismét arra juthatnánk, hogy a szöveg logikája nem átfogó, hanem kifejezetten asszociációkra, utalásokra épül, arra, hogy a „szöveg

⁷⁵ Uo.

⁷⁶Roland Barthes: *S/Z*. Budapest, Osiris-Gond, 1997. 55. o.

alapvető mozgása a keresztülvágás” – vagyis hogy e posztmodern, pókhálóként szétterjedő szöveg alapvető létmódja a háló-jelleg.⁷⁷

„Most már mindent értek. A világot visszajáról kell olvasni. Minden világos.” S közben a világ totális olvashatósága tárul elénk, sőt, az olvasás mint életelv tűnik fel egy olyan univerzumban, ahol nincsenek szövegek, csupán szöveget helyettesítő képek, s mindezen kívül csak a történeteket előadó emberek gesztusrendszere, arckifejezése, valamint *saját előítéleteink* állnak rendelkezésre. A világ olvashatóságának gondolata mindenesetre a világot szöveges mivoltában való entitásnak sejteti, s amennyiben a szöveg térbeli, sőt, rizómatikus, a világ is rizóma jellegű – vagyis itt már érthető lehet a „Mi mások vagyunk mi, mindannyian, mint tapasztalatok, ismeretek, olvasmányok, képzeletvilágok kombinatorikái?”⁷⁸ - kérdés. Egy kombinatorikus világ terét csak kombinatorikus emberek lakhatják – s miként az új-regény teóriája is véli, nevezetesen hogy a regénynek már nem az a feladata, hogy lefesse a valóságot, megérthető, a széthulló világba csak széthulló irodalom illik.

Az egymást keresztező sorsok kastélyának rizóma-központú elemzését talán néhány azzal zárhatjuk, hogy Calvino elméleti „érzékenysége” voltaképpen azt okozta, hogy a teoretikus szépirodalmat hozott létre. Egy rizómát, ahol a pluralitás, az esetlegesség, a kártyatörténetek értelmezésének végtelensége, a kizárható lezárások uralkodnak, hiszen a kártyatörténetek értelmezés is végtelenek, vagyis a középpont-nélküliség:

A világ nem létezik... nincsen az egyszerre létező kerek egész, csak véges számú alkotóelem van, melyek millió és millióféleképp állhatnak össze, s ezek közül csak néhány ölt alakot, néhány kap értelmet, s válhat ki ezáltal az alaktalan és értelmetlen részletrengetegből; mint ahogy a kártyacsomag hetvennyolc lapja is, különféle sorrendben kirakva, pillanatonként széthulló eseménysort alkot... A világ magva üres... a hiány köré épül minden, ami van.⁷⁹

⁷⁷ Barthes, Roland: „A műtől a szöveg felé”. Ford. Kovács Sándor. In uő: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 1996. 67-74.

⁷⁸ Italo Calvino: *Amerikai előadások*. 152-153. o.

⁷⁹ Italo Calvino: *Az egymást keresztező sorsok kastélya*. Ford. Szénási Ferenc. Budapest, Európa, 2000.101. o.

2.3. Égig érő labirintus

A láthatatlan városok

Ez a város alapzata: a háló, amely átkelőhelyül és támasztéku szolgál. Minden egyéb, ahelyett, hogy fölfelé magasodnék, lefelé csüng.

Italo Calvino 1973-ban keletkezett *A láthatatlan városok* című szövegfüzére máris folytatja a megkezdett mintázatot – a háló téralkotását, és a kombinációs lehetőségek kiaknázását, miközben a posztmodern labirintus egy újabb vetületével találkozhatunk: a várossal.

„Elvonás”, ahogyan *Az egymást keresztező sorsok kastélyában*, itt is találunk, nevezetesen a láthatatlanságot – valójában belső terek, rövid, poetikus szövegekben kerülnek „bemutatásra” 55 város „képében” – amint Calvino írja, a 11 és többszöröse vonzzák az alkotásban⁸⁰. A „keret” Kublai Kán és Marco Polo párbeszédei, ahol az utazó, Polo ismerteti meg velünk a (belső) városokat. A kilenc fő részben is vannak keretek, az első és az utolsó fejezet ugyanis tíz-tíz szövegből, a köztes részek pedig öt-öt szövegből épülnek fel. Összesen tizenhét keret található, a kilenc szekció két-két végét beleszámítva. Emellett érdemes hozzátenni, hogy összesen tizenegy típusú városról esik szó a műben – ismét a tizenegyes szám – és mind a tizenegy típusból öt város kerül be a kombinációs játékba. Megfigyelhető az is, hogy az egyes szekciókon belül a számok ritmikus mintázatba rendeződnek, vagy növekvő, vagy csökkenő sorrendiséggel, s ez vertikális mintázatot rajzol ki; valamint hogy az azonos típusú városok nem egymás után, hanem mintegy horizontális fonállal végigszövik a mű totális terét.

Első megközelítésben már maga ez a számhalmaz és az egy típusba tartozó városok képzeletbeli vonalainak összekötése egyfajta pókhálót ad ki, amely egy „függőleges” pókhálóval is kiegészül /kereszteződik, ahogyan a mottóból is kiviláglik – s emellett semmilyen arra utaló jelet nem találunk, hogy e „szigorú sorrendiség” szükségszerű lenne: egyszerűen véletlen halmaznak, újrendezhető, véletlen struktúrának tekinthető, amelyet a szövegben való ugrás szervez újjá. Az apró szövegek, s főként címeik – az első fejezet címei sorrendben: a városok és az emlékezet 1, a városok és az emlékezet 2, a városok és a vágy 1, a városok és az emlékezet 3, a városok és a vágy 2, a városok és az emlékezet 4, a városok és a jelek 2, a karcsú városok 1. – monoton, ritmikus „mintázata” az olvasót mintha arra készítené, hogy maga alkossa meg saját olvasási terét, maga alkossa meg saját, pillanatnyi útvonalát a rizómatikus

⁸⁰ Italo Calvino: *Amerikai előadások*. 45. o.

térben – kifejezetten szekvenciális olvasatot kínál, ahol szinte kétszer ugyanolyan élményben nem lehet részünk. Talán ennek metaforája a sakkjáték szerepeltetése a szövegben – két játszma sosem egyezhet, a figurák kétszer nem lépnek ugyanarra az ösvényre, útvonalaik összekuszálódnak, és egyedi térbeli alakzatokat hoznak létre. Akárcsak a non-lineáris olvasás térbeli alakzatai.

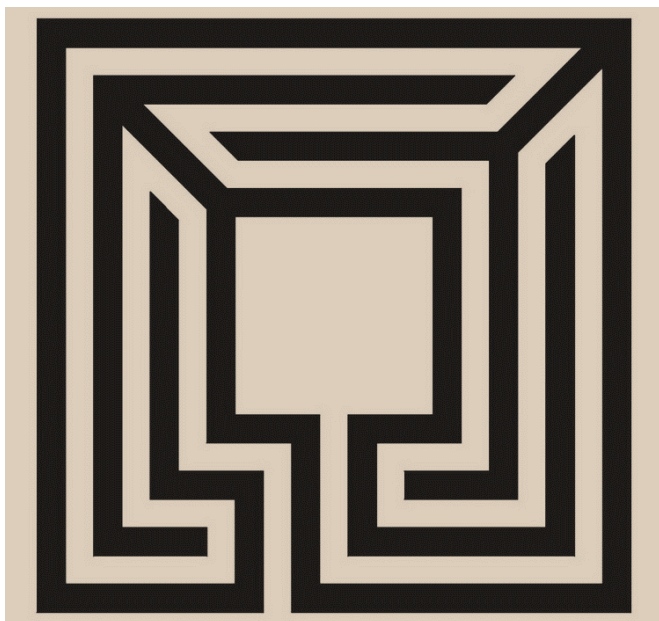
Az utazás révén a világ átszövésének motívuma végigszövi magát a szövegteret és a szövegtér által megmutatni kívánt városokat – a láthatatlan városok közötti ingázás már eleve háló jellegű. Anélkül, hogy *Az egymást keresztező sorsok kastélyában* elemzett rizómaelemeket ismét színre vinnénk, mint a világ olvashatósága és szövegbe foglalása, a pluralitás, a szöveg bejáratainak és kijáratainak végtelensége, a kombinációs lehetőségek végtelensége, a szövegelemek kontextusfüggése, a hiba nem-létező, avagy új szövegösvényeket konstruáló ereje, inkább további, Calvino által kedvelt térbeli eljárást emelnénk ki.

Ezek között említhető például a parafrázis – az „eredeti” szerző eltörlése, vagyis annak felcserélhető mivolta jelenik itt meg, mert ez a „szimulákrumok világában” „büntetlenül” megtehető. Mindebbe beletartozik a „szövegkölcsonzás” avagy egy már megírt (klasszikus) mű újraírása is – ez igaz volt *Az egymást keresztező sorsok kastélyára* is (mintha Boccaccio *Dekameronját* látnánk új köntösben), de áll és áll *A láthatatlan városokra* is, amely a világ átírása, amennyiben a világutazó, Marco Polo utazásának krónikáját írja újra. Intertextuális, más szövegekkel való kapcsolódási pontjai ekkor lesznek szembetűnőek – s amikor ez megtörténik, talán az a gyanú ébredhet bennünk, hogy a hálózat örök, s a lezárások kizártak.

ÖSSZEGZÉS – LEZÁRÁSOK

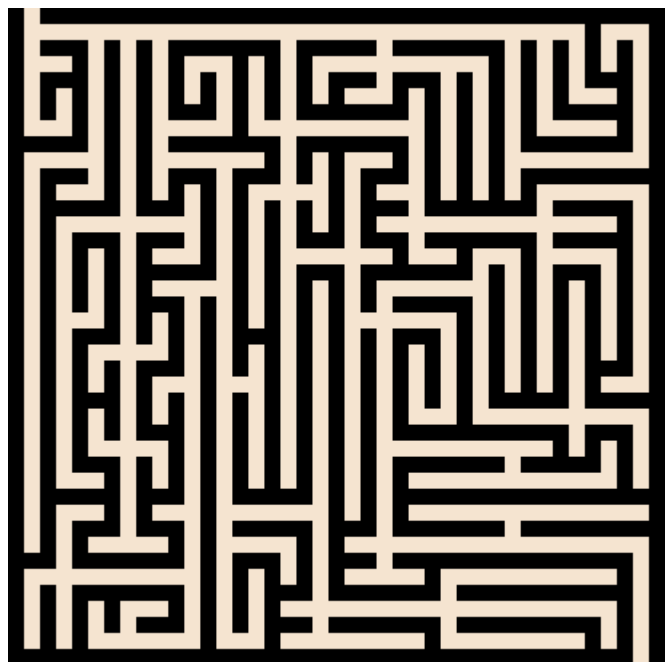
Jelen dolgozat a posztmodern irodalmi labirintust, és annak megjelenésmódjait vizsgálta a posztmodernben, és az olasz író, Italo Calvino elméleti és szépírói munkásságában. Először a labirintus mint általános fogalom került a fókuszba, hogy természetének megfigyelésével pontos analízist folytathassunk az általunk partikulárisan érinteni kívánt téma kapcsán. A labirintus megfelelő tipológiájának felállítását követően a figyelem a szöveg és a labirintus elemi kapcsolatának lehetséges okaira irányult, amelyet a metafora néhány irányadó elméletével magyaráztunk, majd végül megállapításra került, hogy a labirintust, csak úgy, mint a szöveget a tér dimenziójában szükséges kezelnünk. A posztmodern labirintus, minthogy a posztmodern térben valósul meg, megkövetelte, hogy a térbeli forradalom és a posztmodern néhány alapvetését megvizsgáljuk, s ebből evezünk át a labirintus elemzésére a konkrét Calvino-művekben – amelyekben, végkövetkeztetésünk szerint a rizóma dominált.

KÉPMELLÉKLET

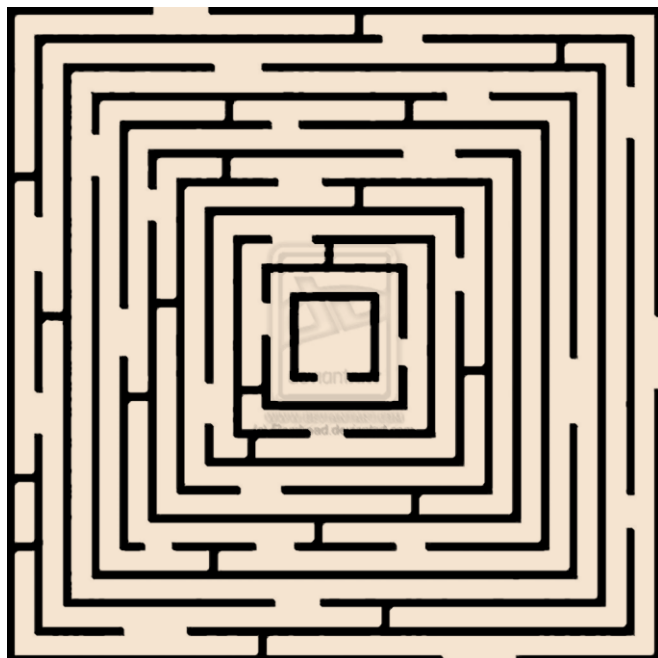
1. ábra

<https://blogmymaze.wordpress.com/2012/11/>

2.. ábra

<http://pixgood.com/square-maze.html>

3.. ábra

<http://users.jyu.fi/~koskimaa/thesis/chapter3.htm>

4. ábra

<http://jorkjeimer.blogspot.hu/2008/11/predicting-web-iv-rhizome.html>

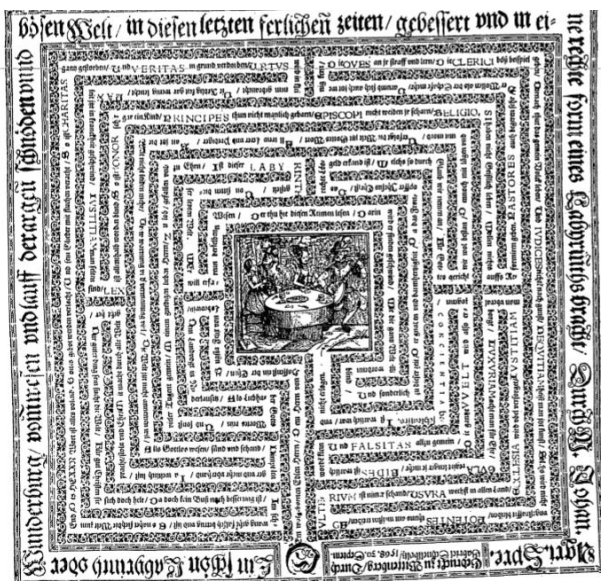

Figura 32 Johann Agricola, labirinto in forma di Irrgarten stampato a Wittenberg nel 1568

5. ábra

ES DA HUNGRIA A MAYOR GLORIA.

airolgroyamamayorgloria
irolgroyamaaamayorglori
rolgroyamaaiaamayorglor
olgroyamaairiaamayorglo
lgroyamaairgriaamayorgl
groyamaairgnungriaamaydrg
royamaairgnungriaamayor
oyamaairgnuHungriaamayoy
yamaairgnuHaHungriaamay
amaairgnuHadaHungriaama
maairgnuHadsdaHungriaam
aairgnuHadsEsdaHungriaa
maairgnuHadsdaHungriaam
amaairgnuHadaHungriaama
yamaairgnuHaHungriaamay
oyamaairgnuHungriaamayoy
royamaairgnungriaamayor
groyamaairgnungriaamayorg
lgroyamaairgriaamayorgl
olgroyamaaiaamayorglor
rolgroyamaaamayorglor
airolgroyamamayorgloria

D: Manoel Ferreira Leonado.

Manoel Ferreira Leonardo, labirinto cubico a forma quadrata in "Oraçam..."

6. ábra

7. ábra

Kozma Mihály, 1750, Kolozsvár
(Lásd Egved Emese idézett tanulmányában)

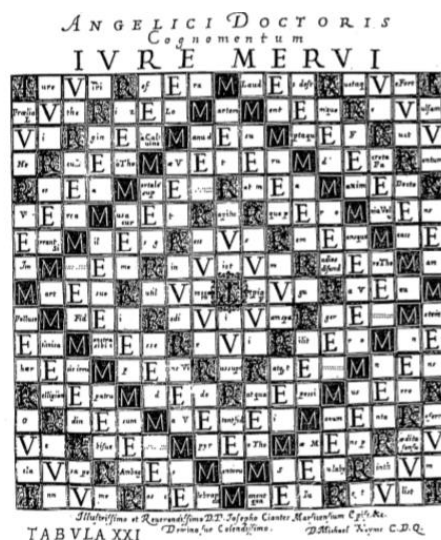

Figura 20 Idem, carne quadrato "Iure Merui" con versi intessuti non Isometrici (Tav. XXI in "Metametrika" cit.

8. ábra

9. ábra

FELHASZNÁLT MŰVEK

Szövegelméletek

Barthes, Roland: „A múltól a szöveg felé”. Ford. Kovács Sándor. In uő: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 1996. 67-74.

Barthes, Roland: „A szerző halála”. Ford. Babarczy Eszter. In uő: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 1996. 50-55.

Barthes, Roland: „A szöveg öröme”. Ford. Mihancsik Zsófia. In uő: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 1996. 75-116.

Bene Adrián–Jablonczay Tímea (szerk.): *Narratívák 6. Az alakzattól a fikcióig. Narratív beágyazás és reflexivitás*. Budapest, Kijárat, 2005.

Bényei Tamás: „Az olvasó, aki a maga labirintusában hal meg: a dekonstrukciós olvasásról.” In Uő Archívumok. Világirodalmi tanulmányok. Debrecen, 2004, Csokonai 9-35.

Brian McHale: „Kínaidoboz-világok.” In: Thomka B. szerk.: *Narratívák 6.: Narratív beágyazás és reflexivitás*. Kijárat Kiadó, Bp., 2007: 181-208.

Deleuze, Gilles – Guattari, Félix: *Rizóma*. Ford. Gyimesi Tímea. *Ex-Symposion*, 1996.

Derrida, Jacques: *Grammatológia*. Ford. Molnár Miklós. Szombathely, Magyar Műhely – Éltünk. 1991. 21-113.

Derrida, Jacques: „Az el-különböződés”. Ford. Gyimesi Tímea. In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi, é. n. 43-63.

Dällenbach, Lucien: „Intertextus és autotextus”. *Helikon*, 1996. 2. 67–81.

Eco, Umberto: „La Mancha és Bábel között”. In Uő: *La Mancha és Bábel között*. Irodalomról. Ford. Gecser Ottó. Budapest, Európa, 2004. 157-201. o.

Eco, Umberto: *Hat séta a fikció erdejében*. Ford. Schéry András, Gy. Horváth László. Budapest, Európa, 1995.

Foucault, Michel, „Ez nem pipa”. Ford. Mahler Zoltán. *Athenaeum*. 1993. 4. 141–165. o.

Foucault, Michel: „A diskurzus rendje”. Ford. Romhányi Török Gábor. *Holmi*, 1991. 7. 868-889.

Foucault, Michel: „Mi a szerző?”. Ford. Erős Ferenc és Kicsák Lóránt. In Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin betűk, 1999. 119–147.

Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, Pallas stúdió / Attraktor, 1998. 50-74.

Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Osiris, 2000. 21–35. o.

- Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 119-146. o.
- Gadamer, Hans-Georg: „Az »eminens« szöveg és igazsága”. Ford. Tallár Ferenc. In uő: *A szép aktualitása*. Budapest, T-Twins, 1994. 188–201.
- Gadamer, Hans-Georg: „Szöveg és interpretáció”. Ford. Hévizi Ottó. In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi, é. n. 17-42.
- Genette, Gerard: „Transztextualitás”. Ford. Burhán Mónika. *Helikon*, 1996. 1-2. 82-90. o.
- Genette, Gérard: *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*. Ford. Z. Varga Zoltán. Pozsony, Kalligram, 2006.
- Genette, Gérard: Az elbeszélő diskurzus. Ford. Sepreghy Boldizsár. In: Thomka Beáta szerk.: *Az irodalom elméletei I.* JPTE-Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996.
- Hofstadter, D. R.: *Gödel, Escher, Bach. Egybefont gondolatok birodalma*. Ford. Lipovszki Gábor. Budapest, Typotex, 1998. 3–28. o.; 684–719. o.
- Holland, Norman N.: „Egység identitás szöveg én”. Ford. Török Attila. In Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged, Ictus–Jate Irodalmi Csoport, 1996. 283–304.
- Iser, Wolfgang: „Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete”. Ford. Hárs Endre. In Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Szeged, Ictus–Jate Irodalmi Csoport, 1996. 241–264.
- Iser, Wolfgang: *A fiktív és az imaginárius*. Budapest, Osiris, 1993.
- Jauss, Hans Robert: „Egy posztmodern esztétika védelmében. (Italo Calvino: Ha egy téli éjszakán egy utazó)”. Ford. Király Edit. In Uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest, Osiris, 1997. 236–269. o.
- Jean-Marie Schaffer: Metalepszis és fikcionális belemerülés. In Uo. 242-253.
- Mitchell, W. J. T.: „Metaképek”. Ford. Oroszlán Anikó és Zámbóné Kocic Larisa. Szeged, JatePress 2008. 155–192. o.
- Ricoeur, Paul: „A szöveg világa és az olvasó világa”. Ford. Martonyi Éva. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest, Kijárat, 1998. 9-41.
- Ricoeur, Paul: „Mi a szöveg?” Ford. Jeney Éva. In Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 1999. 9-33.
- Thomka Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Budapest, Kijárat, 2001.
- Weiss János: „A könyv mint metafora Novalisnál és Borgesnál”. In Uő: *Mi a romantika?* Pécs, Jelenkor, 2000. 213–231. o.
- Žmegač, Viktor: „Az intertextualitás válfajai”. *Literatúra*, 1991. 3. 215-223.

Tér mint metafora

Bachelard, Gaston: *A tér poétikája*. Ford. Bereczki Péter. Budapest, Kijárat, 2011.

Bacsó Béla: "Az ember helye. Megfontolások Heidegger „Bauen Wohnen Denken” című írása kapcsán. In: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Hely és jelentés: Tanulmányok az építészetről és a városról*. Budapest, Terc, 2002. 27-33. o.

Benjamin, Walter: *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél. (A kószáló)*. In Uő.: *Angelus Novus*, vál., jegyzetek: Radnóti Sándor, Magyar Helikon, 1980, 850–889.

Benjamin, Walter: *Egyirányú utca; Berlini gyermekkor a századforduló táján*. Budapest, Atlantisz, 2005.

Benjamin, Walter: *Passagen-werk (töredékek)*. In *Szirének hallgatása*. Ford. Szabó Csaba, Budapest, Osiris, 2001.

Derrida, Jacques: *A fehér mitológia. A metafora a filozófiai szövegben*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei V.*, Pécs, Jelenkor, 1997.

Fónagy Iván: "A kognitív metaforáról." In Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Argumentum, Budapest, 1998.

Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest, Atlantisz, 2001.

Foucault, Michel: "Questions on Geography". In.: C. Gordon (Ed.): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, London, Harvester Wheatsheaf, 1980, pp. 63–77.

Merleau-Ponty, Maurice: "A látható és a láthatatlan". Ford. Farkas Henrik és Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan, 2007.

Mitchell, W. J. T.: "Spatial Form in Literature: Toward a General Theory." In *Critical Inquiry*, Spring 1980, Volume 6, Number 3, 539-567. o.

N. Kovács Tímea et al. (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*.

Nietzsche, Friedrich: "A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról." Ford. Tatár Sándor. In: *Athenaeum*, I/3., 1992., 3-15. o.

Ricoeur, Paul: A metaforikus folyamat. In Uő: *Bibliai hermeneutika*, Budapest, Hermeneutikai füzetek 6., 1996, 89-113. o

Ricoeur, Paul: *Az élő metafora*. Ford. Földes Györgyi. Budapest, Osiris, 2006.

Szamarasz Vera Zoé: *Az idő téri metaforái: A metaforák szerepe a feldolgozásban*. In <http://www.vilagossag.hu/pdf/20070507213610.pdf>

Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz, 2007.

Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin, Budapest, Atlantisz, 1992, 18.o.

Tér és irodalom

Bahtyin, Mihail: "A tér és az idő a regényben." In Uő., *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976, 257-302.

Barth, John: *A kimerülés irodalma*, Helikon, 1987/1–3.

Barth, John: *Az újrafeltöltődés irodalma*. Nagyvilág 1982/4, 569-586.

Bényei Tamás: *Dekonstrukció és narratológia*. In Uő.: *Archívumok*, Debrecen, Csokonai, 2004, 35-55.

Blanchot, Maurice: *Az irodalmi tér*. Budapest., Kijárat, 2004.

Carnap, Rudolf: "A tér." In *A tér költészete*, szerk. Steve Yates, Typotex, Bp., 2008, 99-105.

Cassirer, Ernst: *Mitikus, esztétikai és teoretikus tér*, Vulgo 1999/1.

Certau, Michel de: "Térbelbeszélések." In uő.: *A cselekvés művészete*. Budapest, Kijárat, 2010.

Deleuze, Gilles – Guattari, Felix: *Kafka – A kisebbségi irodalomért*, Bp., Quadmon, 2009.

Etin A., Richard: *Az esztétikai és egyéni térérzet*, Enigma 1999/20-21.

Faragó Kornélia: *Térirányok távolságok*. Forum, 2001.

Foucault, Michel: "Eltérő terek." In Uő., *Nyelv a végtelenhez*, szerk. Sutyák Tibor, Debrecen, Latin betűk, 1999, 147-156.

H. Szász Márta: *Robbe-Grillet, Alain: Útvesztő*. In Uő., *A modern regény mesterei*, Bp., Tankönyvkiadó, 1981, 108-127.

Heidegger, Martin: *A művészet és a tér*. In Uő., „...Költőien lakozik az ember...” Válogatott írások, T-Twins/Pompeji, Bp., Szeged, 1994, 211-219.

Said, Edward W.: "A szöveg, a világ, a kritikus." In *Testes könyv I-II*. Ictus-JATE, Szeged, 1996.

Sükösd Mihály: "Tér és idő." In Uő.: *Változatok a regényre*, Bp., Gondolat, 1971. 109-145. o.

Szávai János: *Az elágazó ösvények kertje. Boccacciótól Salingerig* (Novellaértelmezések). Szerk. Szávai János, Budapest., Tankönyvkiadó.

Thomka Beáta: *A helyek működése, Téridő*. In Uő., *Beszél egy hang*, Bp., Kijárat, 2001, 71-77. 86-89.

Térbeli fordulat a humántudományokban

Agnew, A. John: *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*. Allen & Unwin, 1987.

Augé, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Ford. Fáber Ágoston. Elme gyakorlat Műcsarnok-könyvek 11., Budapest, Műcsarnok, 2012.

Benedek József: *A földrajz térszemléletének hullámai*. Tér és Társadalom 16. évf., 2002/2.

Benedek József: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár, 2000.

Berger, John: "Changing View of Man in Portrait." In *The Moment of Cubism and Another Essays*. Pantheon Books, NY., 1974.

Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág, 2002.

Burke, Peter: "Context in Context." *Common Knowledge* 8/1., 2002.

Casey, Edward S.: *The Fate of Place: A Philosophical History*. University of California Press, 1998.

Cosgrove, Denis: "Geography is Everywhere: Culture and Symbolism in Human Landscapes." In Gregory, D. and Walford, R. (Eds.): *Horizonts in Human Geography*. London, Macmillan, 1989.

Elden, Stuart: *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*. London, Continuum, 2001.

Faragó László: "Térértelmezések." *Tér és Társadalom*, 26. évf., 1. szám, 2012.

Gelléri Gábor: "A földrajzosok már a spájzban vannak. Földrajzi fordulat!? Jacques Lévy: Le tournant géographique. Penser l'espace pour lire le monde." (A földrajzi fordulat. Térben gondolkodás a világ olvasására. Berlin, Paris, 1999, 400 p.), TÉT XVI. évf., 2002/3

Gregory, Derek: *Geographical Imaginations*. London, Blackwell, 1994.

Gyáni Gábor: "Kontextus és kontextualizáció a történetírásban." In: Uo.: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007, pp. 241–260.

Gyáni Gábor: "Térbeli fordulat és várostörténet." In Uő.: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Napvilág, 2008.

Heidegger, Martin: "Építés, lak(oz)ás, gondolkodás." Ford. Schneller István. In Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Budapest, TERC, 2005.

Hubbard, P., Kitchin, R., Bartley, B., Fuller, D: *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*. Oxford, Blackwell, 2002.

Hubbard, Phil-Kitchin, Rob-Valentine, Gill (Eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage Publication, London, 2004.

Kern, Stephen: *The Culture of Time and Space 1880–1918*. Harvard University Press, 1983.

Lefebvre, Henri: *Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. London/Oxford, Blackwell, 1974/1991.

Lévy, Jacques: "A helyek szelleme." In.: Benda Gyula – Szekeres András: *Tér és történelem*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002, pp. 25.

Mitchell, Peta: *Cartographic Strategies of Postmodernity: The Figure of the Map in Contemporary Theory and Fiction*. New York, Routledge, 2013.

Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *A tér. Kritikai antológia*. Budapest, Terc, 2007.

Relph, Edward: *Place and Placelessness*. London, Pion, 1976.

Said, Edward W: "Bevezetés a posztkoloniális diszkurzusba." In Bókay A. (Szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*. Szöveggyűjtemény, Osiris, Bp., 2002, pp. 608 – 613.

Soja E., Edward: *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. New York, Verso, 1996.

Soja, E.W.: "The Spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorisation." In.: Gregory, D.- Urry, J. (Eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. MacMillan Education, London, 1985.

Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, Verso, 1989.

Warf, Barney and Arias, Santa: *The Spatial Turn: Routledge Studies in Human Geography*. New York, Routledge, 2009.

Labirintushoz

Aarseth, Espen J.: „Ergodikus irodalom.” Ford. Kozma Zsolt. In Replika. 40. 2000. 203-218. (Aarseth: *Cybertext Perspectives on Ergodic Literature* 1997)

Baker, Hendia: Minotaur lost: "The labyrinthine nature of time in postmodern fiction." *Journal of Literary Studies*, Vol. 12. Issue 3. pp. 297-313. 1996.

Benedetti, Carla: *Pasolini contro Calvino: per una letteratura impura*, Torino, Bollati Boringhieri, 1998.

Bloom, Harold – Blake Hobby: *The Labyrinth*. Blooms Literary Themes, 2009.

- Bloom, Harold – Dave Kress: *Italo Calvino*. Bloom's Major Short Story Writers, 2002.
- Bologaro, Eugenio: *Italo Calvino and the Compass of Literature*. University of Toronto, 2003.
- Calvino, Italo: "La sfida al labirinto" In Uő.: Una pietra sopra. Torino, Einaudi, 1980.
- Calvino, Italo: *Atti del Convegno Internazionale* [1987]. A cura di G. Falaschi. Milano, Garzanti, 1988.
- Cavallaro, Dani: *The Mind of Italo Calvino. A Critical Exploration of His Thought and Writings*. McFarland, 2010.
- Cordero, C. M.: "*Mazes that extended into infinity*": *Historical metanarrative and the labyrinth in Libra, from hell, and House of leaves*. Villanova University, 2013.
- Cox, Katharine May: *Labyrinths – navigating Daedalus' legacy : the role of labyrinths in selected contemporary fiction*. Department of English, The University of Hull, 2005.
- Doob, Penelope Reed: *The Idea of the Labyrinth from Classical Antiquity through the Middle Ages*. Cornell University, 1990.
- Eco, Umberto: *From the Tree to the Labyrinth: Historical Studies on the Sign and Interpretation*. Harvard University, 2014.
- Eco, Umberto: *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington, Indiana University Press, 1986.
- Francese, Joseph: *Narrating Postmodern Time and Space*. Suny Press, 1997.
- Frisch, Mark F.: *You Might be Able to Get There from Here: Reconsidering Borges and the Postmodern*. Fairleigh Dickinson University, 2005.
- Gracia, Jorge J. E. – Korsmeyer, Carolyn – Gasché, Rodolphe: *Literary Philosophers: Borges, Calvino, Eco*. New York, Routledge, 2002.
- Graves, Robert: *A görög mítoszok*. Budapest, Európa, 1981.
- Hahn, Jiwon: *Labyrinth, the Shape of the Modern Mind: Kafka, Auster, Borges*. Wellesley College, 2013.
- Hernández, Martin, J.: *Readers and Labyrinths: Detective Fiction in Borges, Bustos,*
- Hume, Kathy: *Calvino's fictions: cogito and cosmos*, Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Kern, Hermann: *Through the Labyrinth: Designs and Meanings Over 5,000 Years (Art & Design)*. Prestel Publishing, 2000.
- Markey, Constance: *Italo Calvino: A Journey toward Postmodernism Crosscurrents*. Comparative Studies in European Literature and Philosophy, 1999.
- Miller, J. Hillis. *Ariadne's Thread*. New Haven: Yale University Press, 1992.
- Modena, Letizia: *Italo Calvino's Architecture of Lightness The Utopian Imagination*. An Age of Urban Crisis, 2011.
- Molnár Gábor Tamás: *Világirodalom a modernség után*. Budapest, Hatágú Síp, 2005.

Mondello, Elisabetta: *Italo Calvino* [Tesi], Pordenone, 1990.

Musarra-Schroeder, Ulla: *Il labirinto e la rete: percorsi moderni e postmoderni nell'opera di Calvino*. Roma, Bulzoni, 1996.

Pilz, Kerstin: *Mapping Complexity. Literature and Science in the Works of Italo Calvino*. Leicester, RU: Troubador, 2005.

Santarcangeli, Paolo: *A labirintusok könyve*. Ford. Karsai Lucia. Budapest, Európa, 2009.

Szénási Ferenc: *A huszadik századi olasz irodalom. Történet, szerzők, művek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

Szénási Ferenc: *Italo Calvino*, Budapest, Osiris–Századvég, 1994.

Weiss, Bruno: *Understanding Italo Calvino*. University of South Carolina, 1993.

SZÉPIRODALOM

Calvino, Italo: *Se una notte d'inverno un viaggiatore*. Milano: Mondadori, 1984.

-----: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*. Ford. Telegdi Polgár István. Budapest, Európa, 2011.

-----: *Le città invisibili*. E-Book

-----: *Láthatatlan városok*. Ford. Karsai Lucia. Budapest, Európa, 2012.

-----: *Il castello dei destini incrociati*. E-Book

-----: *Az egymást keresztező sorsok kastélya*. Ford. Szénási Ferenc. Budapest, Európa, 2000.

-----: *A Hold-leányok*. Ford. Barna Imre – Nemeskürty István – Telegdi Polgár István. Budapest, Európa, 1978.

-----: *Lezioni americane: sei proposte per il prossimo millennio*. Milano, Garzanti 1989.

-----: *Amerikai előadások: hat feljegyzés az elkövetkező évezred számára*. Ford. Szénási Ferenc. Budapest, Európa, 1998.